Lars Boje Mortensen

Quomodo scit litteras, cum non didicerit? – uskolet lærdom i middelalderen

For nylig kunne man se en næsten paneuropæisk fjernsynsproduktion om Karl den Store (768-814). Tre lange afsnit som dækkede hele Karls voksne liv. Det gennemgående tema var vistnok Karls vision om et samlet kultiveret Europa under frankisk herredømme. Men producenterne kunne alligevel ikke dy sig for at tage et stykke tidskolorit med, som egentlig stod i modsætning til dette budskab, nemlig Karls analfabetisme. Hver gang der kom sendebud til kejser Karl med en skrivelse fra paven eller andre, så Karl forlegent på brevet og gav et betydende blik over til sin sekretær, Einhard. Og det er netop historikeren Einhard som er skyld i den udbredte forestilling om denne underlige brist hos den store mand. I sin berømte biografi skriver han om Karls åndelige interesser bl.a. (kap. 25):

> Artes liberales studiosissime coluit earumque doctores plurimum veneratus magnis adficiebat honoribus. [...] Temptabat et scribere tabulasque et codicellos ad hoc in lecto sub cervicalibus circumferre solebat, ut cum vacuum tempus esset manum litteris effigiendis adsuesceret; sed parum successit labor praeposterus ac sero inchoatus.

> Han dyrkede med stor iver de fri kunster og han satte lærerne i disse fag højt og begunstigede dem med store æresbevisninger. [... – her gennemgås hans succes'er inden for hvert fag.] Han gjorde også forsøg på at beherske skrivekunsten, og han plejede til dette formål at have tavler og noteshæfter med sig i sengen under hovedpuden for, når lejlighed bød sig, at kunne træne sin hånd i udformningen af bogstaver. Men disse malplacerede og for sent påbegyndte anstrengelser blev ikke kronet med held.

Som Johnny Christensen ofte har pointeret, er det anakronistisk at lægge et moderne begreb om analfabetisme ind i fortolkningen af denne passage. Det centrale ord er "scribere" som ikke betyder "at være i stand til at læse og skrive", men derimod, "at skrive bogskrift", dvs kalligrafi. Antikken og middelalderen igennem var bogskrift en særlig

kunst som krævede langvarig uddannelse. For Einhard er der intet mærkeligt i at kejseren ikke behersker denne kunsts rutiner og finesser, det mærkelige består i at han nærer illusioner om at kunne konkurrere med de professionelle. At Johnny Christensens fortolkning er rigtig kan der ikke være tvivl om. Einhards lidt pudsige beskrivelse af kejserens natlige forsøg og hans lidt fordømmende tone stemmer i sig selv godt hermed, og mere generelt kan man minde om at koblingen mellem skrive- og læsefærdighed først indførtes med det 19. årh.s masseskolevæsen. Når man ser på antik og middelalderlig sprogbrug kan man også konstatere at hovedbetydningen af "scribere" netop omhandler dette professionelle aspekt. "Skrive" betegner det fysiske aspekt af processen, ikke det mentale. Det som leder moderne læsere på afveje er den metonymiske brug af ordet som er gængs i dag og som går tilbage til senmiddelalderen: "at komponere en tekst"; det var nemlig først med senmiddelalderens ekspanderende skriftkultur at forfattere ofte selv sad alene med pen i hånden når de komponerede et værk. Før den tid (ca. 14. årh.) betød "scribere" hovedsagligt at tage ned fra diktat eller at kopiere, mens kompositionsprocessen betegnedes med andre verber som "contexere", "condere", "dictare" o.l.

Et andet eksempel på en sådan moderne fejllæsning – foreløbig uden følger for ubefæstede TV-seere – finder man i et moderne standardværk over "literacy" i antikken, William V. Harris' *Ancient Literacy*. I afsnittet om senantikken argumenteres der for et vist forfald i skrivelæse-kapaciteten (literacy), og blandt mange indicier på dette henvises der også (s. 313) til historikeren Ammianus Marcellinus' karakteristik af kejser Valentinian I (364-75). Jeg citerer her lidt mere af sammenhængen end Harris gør (*Res gestae* 30,9,4):

> Ad inferenda propulsandaque bella sollertissime cautus, aestu Martii puleris induratus, boni prauique suasor et dissuasor admodum prudens, militaris rei ordinum scrutantissimus, scribens decore uenusteque pingens et fingens et nouorum inuentor armorum; memoria sermoneque incitato quidem, sed raro facundiae proximo uigens, amator munditiarum laetusque non profusis epulis, sed excultis.

> I såvel forsvars- som angrebskrige udviste han velovervejet forsigtighed, og han var iskold midt i den hedeste krigstummel. Han var forstandig i sin planlægning, idet han tilrådede det gode og frarådede det dårlige. Han holdt et meget vågent øje med militærets forskellige afdelinger. Han havde en pæn håndskrift, malede og skulpturerede smukt og opfandt nye våben. Hans hukommelse var god og hans tale hurtigtflydende men dog sjældent i nærheden af ægte retorisk kunst. Han elskede elegance og var gladere for stilfulde end ødsle banketter.

At Ammianus finder det relevant at prise en fornem romer for skrivekunst, ser Harris som et udtrykt for senantikt literacy-forfald. I klassisk tid ville den slags have været for selvfølgeligt til at nævne. Der tages altså det samme uholdbare spring fra det fysiske skrivehåndværk til et meget mere omfattende literacy-begreb. Men for Ammianus er det bare et kuriosum at Valentinian var fiks på fingrene, præcis på samme måde som det for Einhard er et kuriosum at Karl ikke var det. Ingen af dem siger det helt banale, nemlig at kejseren var i stand til at læse.

For det må vi vist tro om Karl, som om mange andre middelalderlige fyrster. Det fremgår egentlig ret klart af sammenhængen: han lærte grammatik osv. Mærkeligt nok undgås passagen af forskere der ellers ønsker at understrege omfanget af "lay literacy". Således skulle man forvente en stillingtagen til Einhards udsagn i Rosamond McKittericks bog om Karolingerne og det skrevne ord fra 1989. Her tages alle mulige vidnesbyrd op med det formål at vise hvor avanceret en skriftkultur karolingerne havde. Når Einhard-stedet helt forbigås, skyldes det formentlig igen at forfatteren fanges af det moderne literacy-begreb: når der står at Karl ikke kunne skrive, er det nok bedst at fortie hele sagen.

Spørgsmålet om "lay literacy" er i det hele taget misvisende for det forudsætter et "enten/eller" som slet ikke stemmer med de antikke eller middelalderlige realiteter. Johnny Christensen har ofte gjort opmærksom på at vi må forestille os et helt spektrum af muligheder, ikke et moderne "fuld læse-skrive-kapacitet kontra ingen læse-skrive kapacitet". Mange kunne læse nogle skrifttyper eller nogle sprog, hvis de da ellers kunne se godt nok og gad gøre sig anstrengelsen, andre var gode til at skrive bogskrift, men læste måske aldrig andet end deres forlæg, andre igen som fx Karl læste lidt og skrev måske lidt kursivskrift her og der men havde ellers professionel assistance osv. Pointen er at der ikke var noget socialt stemplende ved ikke at besidde hele kompetencespektret, tværtimod var det lidt underligt når en kejser seriøst prøvede at efterligne en håndværker. Og var man højt på strå – og det var de fleste individer vi hører om fra antikken og middelalderen – så havde man jo folk til at gøre det grove. Man behøvede faktisk ikke engang at kunne læse for at blive sprænglærd. Hør bare hvad den sprudlende krønikør, Lambert af Ardres, kan berette om en lokal greve omkring 1200:

> De sapientia comitis Balduini. Comes autem studiosissimus omnium indagator nullius sapientie Minervam intactam reliquit, et licet omnino laicus esset et illitteratus – o ineffabilem et mire capacitatis et ingenii virum et cuiuslibet philosophie alumnum et filium eruditissimum! – liberalium tamen, ut iam diximus, omnino ignarus artium, liberalibus sepe et sepius usus instrumentis, non refrenans linguam suam aut cohibens, contra artium doctores

disputabat. Et quoniam theologice scripture non surdus erat auditor, prophetarum oracula et historiarum divinarum et euangelice doctrine non solum superficiem, sed et misticam virtutem patulo capescebat et avertebat auditu. Unde et clericos miro venerabatur affectu. Ab illis enim divinum accepit eloquium, et eis, quas a fabulatoribus accepit, gentilium nenias vicario modo communicavit et impartivit. Sicque plerumque fiebat, ut a suis eruditoribus in questiunculis diligentissimus auditorum conservator comes instructus et eruditus, quasi literatus suis adprime respondebat et alios ad respondendum provocabat. Et merito, a clericis ultra quam necesse erat in multis edoctus, clericis in multis obviabat et contradicebat. Sic autem eos plerumque provocabat et mire calliditatis, qua in multis eminebat, eloquentia ludificabat, ut tamen eos post disputationis altercationem mira veneraretur honoris magnificentia. Unde et multi eum audientes et super obiectionibus et responsis eius in admirationem prorumpentes, sepe de eo dixerunt: "Quis est hic? et laudabimus eum; dicit enim mirabilia. Sed quomodo scit litteras, cum non didicerit?" Propter hoc secum clericos et magistros retinebat et eos in multis interrogabat et diligenter eos audiebat.

Quomodo translatari fecit multos libros. Sed cum omnem omnium scientiam avidissime amplecteretur et omnem omnium scientiam corde tenus retinere nequivisset, virum eruditissimum magistrum Landericum de Wabbanio, dum Ardensis honoris preesset comes dominio, Cantica canticorum non solum ad litteram, sed ad misticam spiritualis interpretationis intelligentiam de Latino in Romanum, ut eorum misticam virtutem saperet et intelligeret, transferre sibi et sepius ante se legere fecit. Euangelia quoque plurima et maxime dominicalia cum sermonibus convenientibus, vitam quoque sancti Anthonii monachi a quodam Alfrido diligenter interpretatam diligenter didicit. Maximam quoque phisice artis partem a viro eruditissimo magistro Godefrido de Latino in sibi notam linguam Romanam translatam accepit. Solinum autem de naturis rerum non minus phisice quam philosophice proloquentem, quis nesciat, a venerabili patre Ghisnensi magistro Symone de Bolonia studiosissima laboris diligentia de Latino in sibi notissimam Romanitatis linguam fida interpretatione translatum et, ut eius captaret et lucrificaret, immo dudum sibi comparatam refocillaret gratiam, ei presentatum et publice recitatum? Sic sic divinos ei libros et in ecclesia ad cultum et venerationem Dei necessarios scribi fecit et parari et in capellis suis hic illic collocari. Unde etiam organica musice artis instrumenta ad divini cultus excitationem et delectationem apud Ghisnas sanctimonialibus contulit et comparavit. Quid plura? Tot et tantorum ditatus est copia librorum, ut Augustinum in theologia, Areopagitam Dionisium in philosophia, Millesium Talem fabularium in neniis gentilium, in cantilenis gestoriis sive in eventuris nobilium sive etiam in fabellis ignobilium ioculatores quosque nominatissimos equiparare putaretur. Quis autem nisi expertum et auditum crederet Hasardum de Aldehen omnino laicum ab ipso simili modo omnino laico litteras didicisse et litteratum factum? Ipse enim, quem iam diximus Hasardum, totam comitis bibliothecam retinens et custodiens, omnes eius libros de Latino in Romanam linguam interpretatos et legit et intelligit. Quid amplius? Ipso quoque preceptore et monitore magister Walterus Silens sive Silenticus nominatus, dum Ardee dominaretur et in Ardea forum causarum et mercatorum ghilleolam nuper edificasset et plumbeo tabulatu contexisset, librum, quem ab agnominatione sue proprietatis Silentium sive romanum de

Silentio nominavit, tractavit, composuit et exornavit. Pro quo ei comes equos et vestes et multa contulit remunerationis munuscula. (Lambertus Ardensis *Historia comitum Ghisnensium* ed. J. Heller *Monumenta Germaniae Historica* Scriptores 24 (Hannover 1879) kap. 80-81).

Om grev Baudouins visdom. Greven var meget videbegærlig og lod ingen del af den lærde videnskab ligge urørt hen. Selv om han helt igennem var læg og ustuderet – manden havde et ufatteligt nemme og talent og var hele filosofiens højlærde discipel og søn! – skønt han altså som sagt var aldeles ukyndig i de frie kunster, gjorde han alligevel tit og ofte brug af lærde metoder: han lagde ikke bånd på sin tunge, men debatterede utvungent med lærere i de frie kunster. Og da han heller ikke lyttede med døve øren til teologiske skrifter, begreb han profeternes spådomme, de guddommelige historier og evangeliernes lære, og ved at lytte koncentreret tilegnede han sig ikke bare den overfladiske, men også den skjulte betydning. Derfor var han de gejstlige meget hengiven, for fra dem modtog han det guddommelige ord. Til gengæld delagtiggjorde han dem i verdslige historier som han havde hørt hos historiefortællere. Greven blev altså uddannet og oplært af sine lærere til at diskutere, og han var meget omhyggelig med at lagre det han havde hørt. Det skete således ofte når et spørgsmål var under debat at han – som om han var lærd – prompte kom med en løsning eller udæskede de andre til at svare. På mange punkter opponerede han med god grund mod de gejstlige og modsagde dem. Han udæskede og drillede dem ofte med sine udspekulerede formuleringer – en listighed han i det hele taget udmærkede sig ved – dog sådan at han efter endt orddyst beærede dem med sin store gavmildhed. Mange folk som hørte ham brød ud i beundring over hans indvendinger og løsninger og de sagde: "Hvem er han? Vi må prise ham for hans tale er forunderlig. Men hvordan kan han være lærd når han ikke har gået i skole?" Af ovennævnte grund holdt han altid gejstlige og lærere hos sig, udspurgte dem om mangt og meget og lyttede opmærksomt til dem.

Hvorledes han lod mange bøger oversætte. Eftersom han begærligt eftertragtede al viden og ikke var i stand at fastholde enhver form for viden i hjertet, lod han, mens han som greve indehavde herredømmet over Ardres, den yderst kyndige lærer, Landerik af Waben, udarbejde en oversættelse fra latin til romansk af såvel den bogstavelige som den åndelige, mystiske fortolkning af Højsangen. Han lod ham ofte læse den højt for sig så han kunne lære og forstå den mystiske betydning. Han lærte sig også store dele af evangelierne og især søndagstekster med tilhørende prædikener; den hellige munk Antonius' liv, som fandtes i en omhyggeligt udarbejdet oversættelse ved en vis Alfred, tilegnede sig han lige så omhyggeligt. Han erhvervede sig også en oversættelse af størstedelen af naturlæren til det sprog han var fortrolig med, romansk; den var oversat fra latin af den yderst kyndige lærer Godfred. Det er kendt for enhver at Solinus' bog om tingenes natur, som behandler både fysik og filosofi, blev overdraget ham og offentligt læst op. Den var med stor lærdom blevet pålideligt oversat fra latin til det af greven kendte romanske sprog af den ærværdige fader i Guines, læreren Simon fra Boulogne, som med denne gave ville opnå hans taknemmelighed og få den til at give udbytte, eller snarere revitalisere en allerede opnået taknemmelighed. På denne måde fik han kopieret og tilvejebragt bøger som var nødvendige til gudstjenesten og anbragte dem både i kirken og rundt omkring

> i sine kapeller. Til nonnerne i Guines anskaffede han også mekaniske musikinstrumenter for at skabe større hengivelse og glæde i gudstjenesten. Hvad kan jeg ellers tilføje? Han var forsynet med så stor rigdom af bøger at han ansås for at stå på højde med Augustin i teologi, Dionysius Areopagitten i filosofi, Thales fra Milet i populære hedenske historier, og med de mest berømte gøglere i chansons de geste eller i ridderevenlyr, ja selv i jævne folks fabler. Hvem ville tro, med mindre han havde set og hørt det, at lægmanden Hasard fra Aldehen havde gået i skole hos greven, der var lige så ustuderet, og var blevet gjort lærd? Det var nemlig samme Hasard som bestyrede og vogtede hele grevens bibliotek; han læste og forstod alle grevens bøger som var oversat fra latin til romansk. Hvad mere er der at sige? Det var på hans initiativ og under hans opsyn at Walter, kaldet den Tavse eller den Tiende, lavede, sammenføjede og udsmykkede den bog som opkaldtes efter hans ejerskab Den Tavse eller Den Romanske af den Tavse; det var mens greven herskede over Ardres og dengang han lige havde bygget en retssal og en mødesal med blytag for de handlende i byen. Til gengæld for denne bog gav greven Walter heste, tøj og mange andre gaver.

Her har vi et herligt, og sikkert ekstremt eksempel på hvordan den middelalderlige mundtlighed og hukommelseskultur evner at kompensere for manglende skolegang. Selv om filologer ofte vælger at ignorere det – fordi det underminerer meget af den traditionelle sport ved at finde entydige relationer mellem tekster – så må man se i øjnene at folk også snakkede sammen i gamle dage, undertiden om ganske indviklede materier. Johnny Christensen skal have tak for en række inspirerende påmindelser om dette i og for sig indlysende forhold.

Litteratur

M. J. Carruthers *The Book of Memory. A Study of memory in Medieval Culture* (Cambridge 1990).

M. T. Clanchy *From Memory to Written Record. England 1066-1307* (London 1993 (1979)).

V. Coletti *Parole dal pulpito* (1983). Fransk udgave: *L'éloquence de la chaire. Victoires et défaites du latin entre Moyen Age et Renaissance* (Paris, 1987).

G. Constable "The Language of Preaching in the Twelfth Century" *Viator* 25 (1994) 131-52.

D. H. Green *Medieval Listening and Reading. The primary reception of German literature 800-1300* (Cambridge 1994).

W. V. Harris *Ancient Literacy* (Cambridge Mass. 1989).

R. Köhn "Latein und Volkssprache, Schriftlichkeit und Mündlichkeit in der Korrespondenz des lateinischen Mittelalters" J. O. Fichte (ed.) *Zusammenhänge, Einflüsse, Wirkungen. Kongressakten zum I. Symposium des Mediävistenverbandes in Tübingen 1984* (Berlin 1986) 340ff.

R. McKitterick *The Carolingians and the Written Word* (Cambridge 1989).

L. B. Mortensen "Stylistic choice in a reborn genre. The national histories of Widukind of Corvey and Dudo of St. Quentin" P. Gatti & A Degl'Innocenti (edd.) *Dudone di S. Quintino.* (: *Labirinti* 16 (Trento 1995)). [Her kommenteres Lamberts tekst lidt mere indgående].

W. J. Ong *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word* (London & New York 1982).

D. Richter "Kommunikationsprobleme im lateinischen Mittelalter" *Historische Zeitschrift* 222 (1976) 43-80.